

RESENZİYA

İbrahim Bağirov*

“Molla Sədra fəlsəfəsi” kitabının dəyərləndirilməsi

Kitabın adı: Molla Sədra
fəlsəfəsi

Original adı: The
Philosophy of Mulla Sadra

Müəllif: Fazlur Rahman

Kitabın dili: İngilis

Nəşr ili: 1975

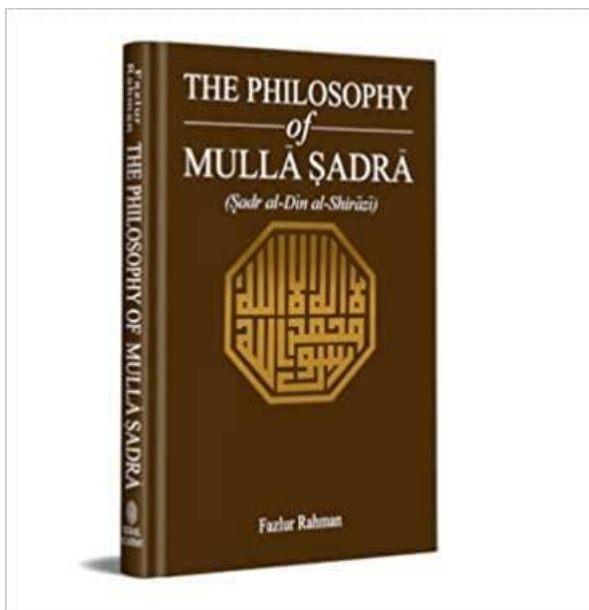
Səhifəsi: 277

Nəşriyyat: State
University of New York
Press

Ölkə: ABŞ

ISBN 0-87395-300-2

ISBN 0-87395-301-0
(microfiche)

1. Giriş

“Molla Sədra fəlsəfəsi” (The Philosophy of Mulla Sadra) kitabı bütünlüklə səfəvilər dövrünün böyük filosofu Sədrəddin Şiraziyə (ö. 1050/1571) həsr olunan ingilis dilində qələmə alınmış ilk əsərdir. Bəzi müəlliflər hətta Fəzlur Rəhmanın bu kitabını Sədrəddin Şirazi fəlsəfəsini peripatetik fəlsəfə perspektivindən qiymətləndirməsinə baxmayaraq bu fəlsəfə haqqında yazılmış ən yaxşı tədqiqat işi hesab edir [Rizvi, S. (2007). Mulla Sadra Şirazi: His Life and Works and the Sources for Safavid Philosophy. Oxford: Oxford University Press, s. 179].

2. Əsərin quruluşu və bölmələri

Müəllif kitaba Sədrəddin Şirazinin həyatının və filosofun zamanının qısa təsviri ilə başlayır. Sonra isə ümumi şəkildə onun fəlsəfəsinin qaynaqlarından təsirləndiyi fəlsəfi məktəblərdən, və islam filosoflarından bəhs edərək filosofun fəlsəfi nəzəriyyələrinin orijinallığı məsələsini müzakirəyə qoyur. Əhəmiyyətli mövzuların ələ alındığı girişin növbəti

* AMEA Şərqsünəslıq İstitutunun dissertantı və elmi işçisi, Bakı, Azərbaycan
E-mail: ibbaghiroff@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2976-2119>

başlığında isə Sədrəddin Şirazinin özündən sonra islam dünyasındakı filosoflara etdiyi təsirdən bəhs edilir.

Kitab mövzu baxımından üç əsas hissəyə ayrılır: ontologiya (ontology), kəlam (theology) və psixologiya (psychology). Varlıqşünaslığa (ontology) həsr olunmuş birinci hissədə müəllif beş fəsildə islam fəlsəfəsinin əsas mövzularından olan varlıq, mahiyyət, mahiyyət-varlıq bölgüsü, səbəblilik, səbəb-nəticə əlaqəsi, Tanrı-aləm münasibəti, hərəkət və zaman məfhumları kimi məsələləri müzakirə edir. Kitabın üç fəsildən ibarət olan ikinci hissəsində adından da anlaşıldığı kimi kəlama dair mövzular Tanrı, Tanrının sifətləri və bu mövzulara dair bir sıra məsələlər araşdırılır. Əsərin son hissəsi də beş fəslə ayrılmışdır. *Psixologiya, İnsan və Onun Taleyi* adlandırılan bu bölmədə ruh/nəfsin təbiəti, idrak nəzəriyyəsi, zehni varlıq (mental existence), hissi idrak, xəyali idrak, əqli idrak kimi problemlər ələ alınır. Bu hissənin sonuncu beşinci fəslə isə məadşünaslığa (eschatology) ayrılmışdır.

S.Şirazinin islam fəlsəfəsinə, fəlsəfi kəlama və nəzəri irfana olan bağlılığını sonuncu iki hissədə aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. O, Tanrının varlığının isbatı üçün irəli sürdüyü argumentdə Tanrının bilgisi və Onun axirət aləminə dair idrakı məsələsində daha çox təşəbbüskarlıq etməsi ilə bərabər özündən əvvəlki düşüncə məktəblərinin yüksək sinkretik tərkibini ortaya qoyur. Kitabın əsas hissəsi ontologiyaya ayrılmışdır. Fəzlur Rəhman burada qeyd etdiyimiz kimi beş fəsildə islam fəlsəfəsindəki varlıq və mahiyyət bölgüsünü Ş.Sührəverdinin əsaləti mahiyyəti müdafiə edən yanaşmasını və Sədrəddin Şirazinin özündən öncəki filosoflarla olan fikir ayrılıqlarını gözəl şəkildə şərh edir. Müəllif Sədrəddin Şirazinin Ş.Sührəverdinin ontologiyasına olan tənqidlərinin əsaslarını açıqladıqdan sonra onun əsaləti vücudun müdafiəsinə dair olan fikirlərinə yönələrək izah edir ki, Sədrəddin Şirazinin fəlsəfəsi baxımından bütün şeylər (var olanlar/concrete things) varlığın təşkililiyi (principle of gradation) prinsipinə əsaslanır. Obyektiv gerçəkliyə sahib olan, əsl olan sadəcə həqiqətin özü olan “varlıq”dır. Ağılımız bu fərqli varlıq tərzlərindən (mode of being) mahiyyəti mücərrədləşdirərək təsəvvür edir. Bu səbəbdən mahiyyətlər nə təmənilə həqiqi nə də təmənilə qeyri həqiqidirlər. Sədrəddin Şirazi inanırdı ki, “xalis varlıq” (pure being) mahiyyətə sahib deyil. Çünki bu varlıq, varlıq tərzindən məhrumdur. Mahiyyətin təsəvvürü və ya mücərrədləşdirilməsi ancaq varlıq tərzindən (modalized being) mümkündür. Şiraziyə görə mahiyyətlər varlığın hüdudları əsasında (delimitations of being) mücərrədləşdirilən (əldə olunan) anlayışlardır. Varlıq nə qədər şiddətlidirsə (intense) mahiyyəti daha az ortaya çıxır; nə qədər zəif olursa mahiyyət daha çox zahir olur [Mohəmməd R.

Fəlsəfəyə Molla Sədra. (tərc: Mostafa Amiri), Daneshgh Toronto]. Tanrının zətinin idrak edilməzliyi də varlığının ən şiddətli (sırf varlıq/pure being) olmasından qaynaqlanır.

Fəzlur Rəhman kitabın girişində ümidvar olduğunu bildirir ki, bu əsəri Qəzalinin tənqidləri nəticəsində İbn Rüşdün vəfatından sonra islam dünyasında fəlsəfənin “ölüm”ünə dair olan əfsanənin həqiqət olmadığını ortaya qoyar. Məlum olduğu kimi Qərbli islam fəlsəfəsi tədqiqatçıları arasında populyar olan bu iddia və ya fikir ötən əsrin ortalarına qədər hakim fikir idi. Onlar İslam dünyasında fəlsəfənin İbn Rüşdlə sona çatdığını və bunun əsas səbəbinin Qəzalinin filosofları *Təhafutul-fəlasifədə* (Filosofların əsassızlığı) tənqid və təkfir etməsi olduğunu düşündülər. De Bur kimi bəzi yazarlar isə müsəlmanlar arasında fəlsəfənin tamamilə yoxa çıxdığını qəbul etməsələr də Qəzali sonrası fəlsəfənin yeni düşüncədən məhrum, ustad-tələbə yolu ilə varlığını davam etdirən əslində cansız bir fəlsəfə kimi təsvir edirdilər [De Boer. (1967). *The History of Philosophy in Islam*. trans, Edward R. Jones, New York: Dover Publications, Inc, s. 169-170]. Lakin bu təsəvvür XX əsrdə dəyişməyə başladı. Fransız filosof Anri Korben *İslam fəlsəfəsi tarixi* kitabında XIX əsr qərb müəlliflərinin Qəzalinin fəlsəfəyə bir daha dirçəlməyəcəyi şəkildə sarsıdıcı zərbə endirməsi ilə bağlı söylədiklərinin gülcünc olduğunu ifadə edir və əlavə edir ki, hər hansı iranlı bir şeyxə Qəzalinin tənqidlərinin Qərb tarixçilərinin gözündəki yeri təsvir edildiyi zaman heyretə gəlir. Ona görə, bu münasibət Sührəverdi, Heydər Amuli, Mir Damad və başqalarını da eyni dərəcədə təəccübləndirərdi. [Corbin, H. (2010). *İslâm Felsefesi Tarihi*. (trc: Hatemi, Hüseyin). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 180-181.]

Fəzlur Rəhmanın da daxil olduğu bir sıra başqa islam fəlsəfəsi tədqiqatçılarının haqlı olaraq İslam dünyasındakı fəlsəfi təfəkkürün İbn Rüşdün ölümü ilə başa çatmadığına dair fikirlərinə baxmayaraq bununla belə iddia edirlər ki, bu növ fəlsəfi təfəkkür- hətta mistik-irfani düşüncə ilə sintez halında belə olsa- bütövlükdə rəasionalist mahiyyətə malikdir. Beləcə, Fəzlur Rəhman kimi fiqurların haqlı olaraq islam fəlsəfəsinin 12-ci əsrin sonunda bitməsinə dair əfsanəni rədd etmələrinə baxmayaraq fəlsəfəni o meyarlarla sinifləndirirlər ki, həmin meyarlar bu əfsanəni yayanlar tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də əsas məsələ islam dünyasında fəlsəfənin XIII əsrdən varlığını davam etdirib etdirməməsi deyil, əsas məsələ odur ki, nə cür fəlsəfi fəaliyyət varlığını davam etdirdi.

F.Rəhman İbn Rüşdən sonra islam dünyasının şərqində davam edən fəlsəfi düşüncəni qərb fəlsəfəsinin meyarları ilə fəlsəfə çərçivəsində ələ almağa çalışır ki, onun bu cəhdini uğurlu hesab etməyənlər var. O, Sədrəddin

Şirazinin irfani tərzdə ifadə olunan fəlsəfi nəzəriyyələrini açıqlamaqda çətinlik çəkir. Nəzərə alaraq ki bu tərz fəlsəfə və belə bir filosof müasir qərb təfəkküründə mövcud deyil, Fəzlurrəhman çalışır ki, Sədrəddin Şirazini ağla və intuisiyaya (şühud) əsaslanan rasionalist filosof kimi təqdim etsin. O, əsaslandırmağa çalışır ki, S.Şirazi A.Berqson (1859-1941) tərzində bir filosofdur, yəni onun düşüncəsinin və təcrübəsinin məzmunu/mühtəvası eynidir və dərk oluna biləndir. Şirazi fəlsəfəsində yaşantı və intuisiya yeni bir düşüncə-məzmun ortaya qoymaq üçün yox, bu düşüncə-məzmunu şəxsi təcrübə keyfiyyətini bəxş etmək üçün gərəklidir. Bu isə öz mənəvi təcrübələrinin intellektual məzmununu inkar edən və onları təsvirəgəlməz hesab edən sufilərdən tamamilə fərqlidir. Sufilər fəlsəfi və ya intellektual ideyalarla məşğul olmaqdan ziyadə özlərini iyerarxik məqam və mərtəbələrə ayrılan və ethico-ekstatik idealda tamamlanan sırf təcrübə və ruhani olan bir səfərə həsr edirlər. Halbuki, Fəzlur Rəhmana görə, bundan S.Şirazi fəlsəfəsində heç bir iz gözə dəymir [Fazlur, R. (1975). *The Philosophy of Mulla Sadra*, Albany: State University of New York Press, s.11].

3.Nəticə

Qənaətimə görə əsas məsələ burasındadır ki, Sədrəddin Şirazi irfani düşüncədən o qədər təsirlənib ki, onu asanlıqla “intuitiv filosof” adlandırmaq çətinidir. Bəzi müəlliflərə görə, bu cür klassifikasiya S.Şirazi fəlsəfəsini təhrif etmək olar [Mohəmməd R. Fəlsəfəyə Molla Sədra. (tərc: Mostafa Amiri), Daneshgh Toronto]. Müəyyənləşdirilməsi lazım olan məsələ ondan ibarətdir ki, S.Şirazi özünün idrak olunması çətin, mübhəm fəlsəfi konsepsiyalarına necə gəlib çatmışdır? Əgər bunu sırf rasion və adi intuisiyanın fəvqündə dayanan bir formada, həqiqətin özünü bir formada təcrübə etməklə edibsə onu adi rasionalist ya da intuitiv filosof adlandırmaq nə dərəcədə doğrudur.

Əslində ümumiyyətlə S.Şirazi düşüncəsinin mahiyyəti haqqında islam fəlsəfəsi tədqiqatçıları həmfikir deyillər. Əksər tədqiqatçılar onun sistemini Fəzlur Rəhman kimi fəlsəfə olaraq xarakterizə edir, ancaq mütəaliyə fəlsəfəsinin əslində fəlsəfə yox teosofiya olduğunu düşünənlər də az deyil. Ümumiyyətlə Sədrəddin Şirazi fəlsəfəsini hər iki görüşün lehinə şərh etmək mümkündür. Yəni kənardan ümumi sistemi nəzərdən keçirdikdə onu həm fəlsəfə, həm də irfan/teosofiya kimi görmək mümkündür. Əgər filosofun şah əsəri sayılan *əl-Əsfar əl-ərbəyə* baxsaq əsasən diskursiv fəlsəfi dilin hakim olduğunu görürük, ancaq *Məzahirul-ilahiyyə* kimi irfani elementlərin zəngin olduğu əsərlərində o, heç də adi rasionalist bir filosofa bənzəmir. Onun daha çox filosof kimi xarakterizə edilməsinin filosofun fəlsəfi əsərlərinin daha populyar olması ilə əlaqələndirənlər də vardır. Fəlsəfə tələbələri və ya tədqiqatçılar onun fəlsəfəsinə ilk növbədə onun *Əsfar*, *Məşair* və *Şəvahiid*

kimi fəlsəfi əsərlərini mütaliə etməklə başlayırlar. Buna görə də onu filosof hesab edənlər daha çoxdur. Xorasaniyə görə əgər fəlsəfə tələbələri onun düşüncəsini öyrənməyə fəlsəfi əsərlərindən öncə irfani əsərləri ilə başlasalar Şirazi haqqında ümumi təsəvvür fərqli olacaq [Khorassani, S.R. (1976) Mulla Sadra's philosophy and its epistemological implications, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/8116/>, s.33-34].

Qərb fəlsəfəsi və ya sekular fəlsəfə perspektivindən Sədrəddin Şirazi fəlsəfəsini anlamaqda yaşanan problemlər bu fəlsəfəyə qarşı yanaşmada da dəyişiklik etməyi zəruri edir. Bəlkə də S.Şirazi fəlsəfəsini İslami fəlsəfəsi perspektivindən şərh etmək daha uğurlu olar. Bəlkə də bu düşüncəyə F.Rəhman kimi rasionalist fəlsəfə gözü ilə yox, A.Korben kimi irfan və ya teosofiya gözü ilə baxmaq və onu elə şərh etmək daha doğrudur. Onun fəlsəfi fəaliyyətini və konsepsiyalarını dini nəzərə almadan qiymətləndirmək yanlış izahlara gətirib çıxara bilər. Buna görə də islam fəlsəfəsini islam fəlsəfəsi perspektivindən, onun öz daxili meyarları əsasında anlamaq və ya açıqlamaq lazımdır, nəinki xarici meyarlar əsasında. Burada “islam fəlsəfəsi” perspektivindən deyəndə adətən istifadə edildiyi “islam dünyasındakı fəlsəfə”dən daha çox vəhyani xarakterə sahib fəlsəfəni nəzərdə tuturuq. Sədrəddin Şirazinin fəlsəfəsi məhz belə bir fəlsəfə idi. Əslində əsas məsələ Şirazi fəlsəfəsini fəlsəfə yoxsa irfan/teosofiya adlandırmaqda deyil. Bu sistemi fəlsəfə də adlandırmaq olar. Lakin gərək o zaman fəlsəfə ilə nəyi nəzərdə tutduğumuzu müəyyən edək. Əgər sırf diskursiv və ya bu gün qərbdə başa düşülən sekular fəlsəfəni nəzərdə tuturuqsa onda Şirazi fəlsəfəsi bu mənada fəlsəfə deyil. Əgər fəlsəfə ilə Şirazinin anladığı mənada vəhyə müvafiq olan ilahi biliyi qəsd ediriksə onda onun sistemini fəlsəfə adlandırırıq. Digər tərəfdən onu da vurğulamaq lazımdır ki, Şirazi fəlsəfəsini sırf diskursiv fəlsəfə baxımından şərh etmək heç də yanlış deyil, sadəcə natamamdır. Şirazinin mütəaliyə fəlsəfəsi üstün, şiddətli varlıq mərtəbələrinin daha zəif varlıq mərtəbələrini də ehtiva etdiyi kimi sırf rasionalist, diskursiv fəlsəfəni də ehtiva edir. Lakin ondan daha artığına, onda olmayan elementlərə də sahibdir.